

ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКУ РЕЛІГІЙНОСТІ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена спробі перевірки гіпотези Р.Інглхардта щодо залежності релігійності широких мас населення від рівня “екзистенційної безпеки”, притаманного тій чи іншій країні. Продемонстровано, що серед населення України релігійність груп осіб з низьким рівнем такої безпеки суттєво не відрізняється від релігійності груп з достатнім рівнем цієї безпеки. Не зафіксовано зв'язку рівня “екзистенційної безпеки” як із наявністю/відсутністю релігійності, так і з вищим/нижчим рівнем самої релігійності. Такий стан є незмінним протягом багатьох років.

Стаття посвящена попытке проверки гипотезы Р.Инглхардта относительно зависимости религиозности широких масс населения от уровня “экзистенциальной безопасности”, присущего той или иной стране. Продемонстрировано, что среди населения Украины религиозность групп лиц с низким уровнем такой безопасности существенно не отличается от религиозности групп с достаточным уровнем этой безопасности. Не зафиксировано связи уровня “экзистенциальной безопасности” как с наличием/отсутствием религиозности, так и с высоким/низким уровнем самой религиозности. Такое состояние является неизменным на протяжении многих лет.

The author makes an attempt to verify R. Inglehart's hypothesis concerning the dependence of religiousness of the broad masses of population on the level of existential security inherent in one or another country. It is demonstrated that religiousness of the groups of persons with low level of such security among Ukrainian population does not differ from that of the groups with a sufficient level of this security. No relations between the level of existential security and the presence/absence of religiosity, as well as with the higher/lower religiosity level itself have been fixed. Such a condition has not changed for many years.

Ключові слова: релігійність, фактори релігійності, теорія секуляризації, екзистенційна безпека.

Ключевые слова: религиозность, факторы религиозности, теория секуляризации, экзистенциальная безопасность.

Keyword: religiosity, factors of religiosity, theory of secularization, existential security.

Релігійність є однією з найпоширеніших складових людського світогляду. Були часи, коли релігійні вірування були притаманні майже всім членам того чи того суспільства, і через релігію мислилися практично всі суспільні відносини. Протягом останніх кількох століть відбулося суттєве зменшення релігійності в розвинених країнах та тих країнах, які намагалися модернізуватися за західним зразком. Суспільствознавці пропонували різні пояснення такої релігійної динаміки, які на найзагальнішому рівні (якщо не враховувати переконання про трансцендентне походження релігійності) можна поділити на два напрями: 1) релігія є похідною від суспільних відносин, її міра та характер визначаються цими відносинами, і відповідно зміни в релігійності зумовлюються зміною цих відносин; 2) релігійність є глибинною рисою людської психіки, яка хоча і залежить певною мірою від зовнішніх обставин, але переважно є самодетермінованою річчю, і тому мало піддається коливанням, змінюючи лише свої форми та зовнішні прояви. Своєю чергою, в першому напрямі є різні гіпотези щодо домінуючого чинника, який впливає на релігійність. Наприклад, на думку К.Маркса, релігія була похідною від недосконалості експлуататорського суспільства, яка зникне тоді, коли зникне це суспільство. На переконання Е.Дюркгейма, втрата релігією своєї соціальної ролі стала наслідком поділу та спеціалізації праці, які, крім усього іншого, привели до того, що ті функції, які релігія виконувала в давніх суспільствах, перебравали на себе інші інститути. На думку М.Вебера, зменшення релігійності відбувалося паралельно з процесом раціоналізації всіх сфер людського життя.

У середині ХХ ст. основною теорією, яка намагалася пояснити ці зміни, стала теорія секуляризації, розробники та прихильники якої стверджували, що рівень релігійності знижується мірою модернізованості тієї чи іншої країни, та пов'язаних із ним зростанням рівнів урбанізованості, індустріалізованості, освіченості, індивідуалізованості суспільства. В класичному варіанті цієї теорії припускалося, що падіння релігійності в Західній Європі стало наслідком саме цих процесів, причому передбачалося, що подібне падіння матиме місце у всіх країнах, в яких відбуватимуться аналогічні процеси. Наприкінці ХХ ст. теорія секуляризації зіткнулася з потужною критикою, пов'язаною з її нездатністю пояснити збереження високого рівня релігійності в Сполучених Штатах Америки (які, безсумнівно, є модернізованою країною), та повернення релігією своїх позицій у країнах, що виникли на уламках колишнього СРСР. Адже останні також пройшли тривалий шлях модернізації (модернізації Петра I та його наступників, модернізації часів Олександра II та Олександра III, нарешті радянської модернізації), і до того ж мали кількадесятилітній досвід побудови атеїстичного суспільства, але раптом знову стали переважно релігійними. Ці факти давали підстави оцінювати посилки та висновки теорії секуляризації як такі, що не відповідають фактам.

Проте фактом, який фіксується багатьма соціологічними дослідженнями, є достатньо низький рівень релігійності в розвинених європейських країнах, низький рівень церковного залучення та еклектичність вірувань на пост-радянських теренах. Тож і прихильники теорії секуляризації не поспішають повністю відмовлятися від неї, пропонуючи замість цього її вдосконалення. Одним із таких “адвокатів” є відомий американський соціолог Р.Інглхардт. Намагаючи зрозуміти причини релігійної динаміки, він пропонує пов'язати її з таким феноменом, як “екзистенційна безпека”, яка розглядається ним як критичний фактор, що впливає на релігійність.

Р.Інглхардт, спираючись на результати двадцятирічних міжнародних порівняльних досліджень у межах програми

“*World Value Survey*”, вказує на існування прямої залежності між безпекою та релігійністю: чим вищий рівень відчуття кожним громадянином своєї безпеки, тим менший рівень релігійності і тим більше руйнуються релігійні цінності, вірування та практики. Р.Інглхардт пише: “...Ерозія релігійних цінностей, вірувань і практик зумовлюється довготривалими змінами в екзистенційній безпеці, які пов’язані з людським розвитком і соціоекономічною рівністю, а також із культурним спадком і релігійними традиціями кожного суспільства” [1, с. 53].

Життя в бідних країнах є дуже вразливим щодо непередбачуваних ризиків. Бідні країни мають обмежений доступ до основних умов виживання населення, таких як чиста вода і гарна їжа, охорона здоров’я, освіченість і матеріальні статки. Також ці країни часто стикаються з проблемами забруднення навколишнього середовища, гендерної нерівності й етнічних конфліктів, а також масою інших природних і соціальних проблем. Також для відчуття особистої безпеки, крім власне рівня економічного розвитку, важливим є стан соціоекономічної нерівності. Економічний розвиток, за якого всі вигоди узурпуються вузьким прошарком людей, не формує масового відчуття безпеки. Розвинені країни значною мірою позбулися крайнощів бідності, і суттєво зменшили невизначеність й щоденні ризики для виживання. Це, на думку Р.Інглхардта, пояснює меншу частку в розвинених країнах віруючих як таких, та нижчі показники інтенсивності цієї віри. Відповідно ним прогнозується, що в довготривалій перспективі, внаслідок процесу людського розвитку (який веде до посилення відчуття “екзистенційної безпеки”), значущість релігії в людському житті поступово зменшуватиметься.

Проаналізувавши цю ідею, можна побачити, що вона не є новою. Ще з початком світської критики релігії і пошуків її “земного коріння” релігія оцінювалася як компенсаторна вигадка, яка існує для того, аби полегшувати обмеженість та проблеми людського існування, виникла як відповідь на людську недосконалість, на безсилля люди-

ни перед силами природи. Якщо це так, то логічно очікувати, що мірою зменшення такої залежності від природи, збільшення захищеності релігія відходитиме на другий план, і так само релігійність зростатиме і кількісно, і якісно у випадках виникнення критичних ситуацій в житті людини або суспільства загалом¹. І відмінність між цією давньою критикою та гіпотезою Р.Інглардта лише в тому, що раніше такі висновки були переважно теоретичними, умоглядними, зробленими на доволі обмеженому історичному матеріалі та особистих спостереженнях, тоді як Р.Інглардт обґрунтовує їх даними великої кількості міжнародних різночасових порівняльних досліджень.

Така гіпотеза дає змогу пояснити ті процеси швидкого відновлення інституційної релігійної мережі та особистої релігійності, які мали місце в Україні та Росії з кінця 80-х років ХХ ст. Адже це були часи глибокої і економічної, і політичної, і духовної кризи, коли попередня висока міра стабільності, визначеності, захищеності змінилася нестабільністю, невизначеністю та незахищеністю. За таких умов релігія могла ставати останнім прихистком та останньою надією в бурхливому океані життя.

У даній статті спробуємо перевірити гіпотезу Р.Інглардта, використовуючи дані масових вибіркового опитувань населення України, які організував або в яких брав участь Інститут соціології НАН України. Спочатку звернемося до моніторингових опитувань цього інституту.

Якщо поглянемо на дані опитування 2013 р., то побачимо, що озвучена вище гіпотеза скоріше не підтверджується. В цьому опитуванні містилася низка запитань, які фіксували міру задоволеності своїм життям, рівня достатку респондентів, уявлень про наявність чи відсутність позитивних зрушень у своєму житті в майбутньому. І за

¹ Водночас ця ж посилка має призводити до логічного висновку, що релігія остаточно ніколи не зникне, оскільки людина ніколи не буде повністю у безпеці, не позбавиться від, так би мовити, “кінцевих проблем” свого існування (страждань, смерті).

всіма цими показниками не спостерігається зв'язку з наявністю чи відсутністю релігійних переконань².

По-перше, не зафіксовано залежності особистої релігійності від матеріальних статків респондентів. Незалежно від того, чи вони оцінювали свій рівень життя як злидений, чи як бідний, чи як середній, частка осіб, які задекларували свою віру в Бога, суттєво не відрізнялася і була приблизно такою ж, як у середньому по масиву.

По-друге, не фіксується зв'язку між релігійністю та рівнем загальної задоволеності життям. Якщо серед респондентів які повністю або скоріше не задоволені своїм життям, частка релігійних становила 73,4%, то серед тих, хто повністю або скоріше життям задоволені, ця частка дорівнювала 77,7% (відмінності є статистично не значущі на рівні 0,05).

По-третє, не виявився значущим для релігійності рівень пристосованості до нинішнього життя. Використовуване в аналізованому опитуванні запитання щодо пристосованості до нинішньої ситуації виділяє три групи осіб: 1) тих, хто активно включився в нове життя, ринкові відносини; 2) тих, хто не пристосувався остаточно і перебуває в пошуку себе в існуючих умовах; 3) тих, хто не пристосувався і не має бажання пристосовуватися, живе як доведеться. У першій групі частка релігійних становила 74,1%, у другій групі – 75,2%, у третій – 75,8%.

По-четверте, релігійність виявилася незалежною від оптимізму чи песимізму щодо свого майбутнього. В опитуванні 2013 р. ставилося запитання “Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?”, з низкою відповідей, які можна охарактеризувати як позитивні, оптимістичні (оптимізм, радість, задоволеність тощо), та негативні, песимістичні (безвихідь, розгубленість, страх тощо). І якщо порівняти тих осіб, які бачать своє майбутнє

² В опитувальнику запитання, яким фіксувалася особиста релігійність, було сформульоване так: “Особисто Ви вважаєте себе віруючою чи невіруючою людиною?”, з варіантами відповідей “Я вірю в Бога”, “Ні, я не вірю в Бога”, “Важко відповісти”.

лише в оптимістичному ключі, і тих, хто відмітив лише негативні моменти, то виявиться, що частка релігійних і в першій, і в другій групі майже не відрізняється (становлячи близько 76%). Аналогічно немає значущих відмінностей за часткою релігійних осіб у групах респондентів, які не очікували ніякого покращення життя протягом наступного року і тих, хто вважав, що таке покращення матиме місце³.

Невеликі відмінності в рівні залучення до релігії стають помітними лише в групах респондентів з різним рівнем Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС, розроблений Є.Головахою та Н.Паніною, є інтегральною оцінкою сприйняття людьми власного благополуччя в основних сферах соціальної життєдіяльності). Цей індекс базується на співвідношенні достатності/недостатності різноманітних благ у сприйнятті людини (докладно про методикку та зміст індексу див. [2]), і як такий напряму пов'язаний з проблемою "екзистенційної безпеки". Якщо поділити всіх респондентів на три групи (з низьким, середнім та високим рівнями індексу соціального самопочуття), то рівень релігійності зменшуватиметься від меншого до більшого рівня цього індексу (*табл.*).

Проте навіть у цьому випадку, по-перше, дані відмінності є невеликими (близько 8% між крайніми позиціями) і, по друге, таке зменшення має місце не за рахунок збільшення частки невіруючих, а за рахунок збільшення частки тих, хто не зміг чітко визначитися, вірить чи не вірить він у Бога. До того ж у дослідженнях попередніх років таких відмінностей не фіксувалося.

Крім того, ці відмінності є далеко не загальними. Ми маємо пам'ятати, що сама релігійність не є однаково поширеною в різних соціальних групах, а мають місце постійно фіксовані статеві, вікові, регіональні, типопоселен-

³ Запитання формулювалося так: "Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?", з варіантами відповідей "Ніякого покращення не буде", "Більш-менш налагодиться", "Важко сказати".

Таблиця 1

Рівні релігійності серед осіб з різним рівнем Інтегрального індексу соціального самопочуття, 2013 (%)

<i>Рівень ПСС</i>	<i>Я вірю в Бога</i>	<i>Ні, я не вірю в Бога</i>	<i>Важко відповісти</i>	<i>Разом</i>
Низький	80,9	10,3	8,8	100
Середній	76,5	11,6	11,9	100
Високий	72,2	12,6	15,2	100

ські відмінності. Зокрема, жінки більш релігійні, ніж чоловіки, селяни більш релігійні, ніж городяни, люди старших вікових категорій релігійніші за молодь, вищою релігійність є на Заході та у Центрі України і меншою на Півдні та Сході. Такі відмінності зумовлюються і психофізіологічними особливостями людей різного віку та різної статі, і особливостями способу життя, і історико-культурними традиціями. І ось ці відмінності переважно збігаються з відмінностями за рівнем наявного ПСС у цих групах: рівень цього індексу є меншим серед жінок, осіб старшого віку, селян. Відповідно можна припустити, що зафіксована більша релігійність серед осіб з меншим рівнем індексу соціального самопочуття визначається не тільки (і не стільки) рівнем “екзистенційної безпеки”, а й іншими факторами.

Тобто перш ніж робити певні висновки, необхідно перевірити, чи зберігається більша релігійність у осіб з меншими рівнями соціального самопочуття окремо в кожній соціально-демографічній групі. І за такої перевірки зафіксовані відмінності практично зникають. Зокрема, якщо розглядати окремо чоловіків і жінок, то рівень релігійності в групах з різним рівнем ПСС значуще відрізнятися не буде. Якщо розглядати окремо різні вікові категорії, то більша релігійність серед осіб з меншим рівнем ПСС спостерігатиметься лише у віковій групі 30–54 роки. Якщо розглядати окремо жителів міст та сіл, то відповідні відмінності матимуть місце лише стосовно городян. Відповідно, можна припустити, що рівень “екзистенційної безпеки” якщо і відіграє якусь роль, то далеко не першорядну.

Наведені дані можна доповнити результатами моніторингового опитування 2012 р., в якому містилися ще деякі запитання, вочевидь пов'язані з відчуттям “екзистенційної безпеки”. Це, по-перше, запитання, в якому фіксувалася наявність чи відсутність у житті респондентів протягом року кризових, критичних моментів (важка хвороба чи операція, важка хвороба або смерть близьких людей, втрата роботи, великі матеріальні проблеми, відчай тощо); по-друге, запитання, в яких фіксувалися чи стикається респондент регулярно з відчуттям, що він не здатен впоратися з труднощами життя; по-третє, запитання щодо частоти випадків хуліганства та пограбувань у районі, де проживає респондент; по-четверте, запитання щодо благополучності чи неблагополучності екологічної ситуації в місці проживання респондента. І в розподілах відповідей на всі ці запитання не фіксувалося відмінностей за релігійністю між тими, хто виявився в кращих і в гірших умовах.

Тут можна було б припустити, що оскільки останні роки були роками певної стабілізації, то це впливатиме на гіпотетичний взаємозв'язок між релігійністю та “екзистенційною безпекою”. Але навіть якщо поглянемо на результати моніторингового опитування 1996 р. (тобто того часу, коли кризові явища проявляли себе в повну силу), ми так само не побачимо такого зв'язку. У цьому дослідженні так само не було відмінностей за частками релігійних осіб у групах задоволених і незадоволених своїм життям, у групах тих, хто стикався з кризовими, критичними моментами, та тими, хто з ними не стикався, у групах осіб з низьким, середнім та високим рівнями Інтегрального індексу соціального самопочуття.

Також сюди можна додати, що серед жителів України не спостерігається впливу рівня “екзистенційної безпеки” не лише на факт релігійності (наявності чи відсутності релігійних вірувань), а й на інтенсивність наявних релігійних переконань. Такий висновок дають підстави зробити результати опитування населення України 2011 р. у межах міжнародного порівняльного проекту “Європейське соціальне дослідження” (ESS). У цьому опитуванні респонден-

тів просили не лише визначитися з наявністю чи відсутністю релігійних переконань, а й тих, хто задекларував свою релігійну належність, просили оцінити свою релігійність за 11-бальною шкалою (від дуже слабкої, до надзвичайно високої). Також тут містилося запитання щодо рівня задоволеності своїм життям (за 11-бальною шкалою від повної незадоволеності до повної задоволеності). У результаті зв'язку між цими ознаками не виявлялося (кофіцієнт кореляції Спірмена дорівнював 0,06).

Таким чином, наведені дані ставлять під сумнів гіпотезу Р.Інглхардта принаймні стосовно нашої країни. Безумовно, кризові життєві ситуації, нездатність впоратися зі своїми проблемами стимулюють певних людей до зміни своєї поведінки в релігійній сфері, до посилення інтенсивності релігійності, переходу до інших конфесій, перетворення невіруючих на віруючих. Проте ми не спостерігаємо системного зв'язку між релігійністю та “екзистенційною безпекою”, не бачимо, аби друга помітно впливала на першу. Тож можна припустити, що у випадку населення України релігійність все ж таки пов'язана з іншими параметрами. Крім цього, такий стан може бути ще одним свідченням того, що релігія не займає центрального місця в свідомості більшості наших співгромадян, оскільки у випадку життєвих негараздів і труднощів звернення до релігії суттєво не інтенсифікується, а отже, й не розглядається як засіб подолання цих труднощів. Тож можна припустити, що для більшості громадян України релігійність є певним світоглядним тлом, яке має бути, але яке вельми обмежено впливає на реальне життя.

Література

1. Norris P. Sacred and secular. Religion and politics worldwide / Norris P., Inglehart R. – 2nd edition. – N.Y. : Cambridge university press, 2011. – 375 p.

2. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1997.